

Kral IV. Davit Döneminden Moğol İdaresine Tiflis Müslümanlarının Sosyal ve Dinî Durumu

Social and Religious Situation of Muslims in Tbilisi from the Period of King Davit IV to the Mongol Rule

Abdurrahman SEÇKİN¹
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

¹ Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Kars, Türkiye.
abdurrahman.seckin@kafkas.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 01.07.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 24.05.2025

Atf /Cite this article:

Seçkin, A. (2025). Kral IV. Davit Döneminden Moğol İdaresine Tiflis Müslümanlarının Sosyal ve Dinî Durumu. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (22), 182-198.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Tiflis Emirliği'nin hâkimiyeti, VIII. yüzyılda İslam fetihleriyle başlamış ve 1122 yılında Kral IV. Davit'in Tiflis'i ele geçirmesine kadar sürmüştür. Başlangıçta Abbâsî Halifeliği'ne bağlı olan bu emirlik, zamanla zayıflayan halifelik otoritesiyle birlikte yerel güçlerin etkisi altına girmiş ve nihayetinde Gürcü hâkimiyetine geçmiştir. Tiflis'te İslamiyet, diğer dinlerle birlikte bir hoşgörü ortamında varlığını sürdürmüştür; geleneksel yapı büyük ölçüde korunmuştur. Bu bağlamda, Tiflis'teki Müslüman cemaatin tarihsel gelişimini incelemek, özellikle Kral IV. Davit'in din politikalarını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Kral IV. Davit'in haleflerinden I. Demetre de benzer bir politika izleyerek Müslümanlara saygı göstermiştir. Bu dönemde Müslümanlar, sosyal hayatın aktif bir parçası olmuş ve dinî özgürlüklerini büyük ölçüde korumuştur. Kral Giorgi Laşa döneminde ise bölgede var olan Sufizmin etkisi artmış, devlet ve toplum üzerinde derin etkiler bırakmıştır.

Bu çalışma, Tiflis Emirliği'nden Moğol idaresine uzanan süreçte, Tiflis'teki Müslümanların sosyal ve dinî durumlarını araştırmayı hedeflemektedir. Özellikle Gürcü krallar ve Moğol idareciler döneminde Müslümanlara tanınan ayrıcalıkların neler olduğu ve bu ayrıcalıkların toplumsal etkileri ele alınarak, Kral IV. Davit ve diğer yöneticilerin din politikalarının Müslüman cemaat üzerindeki yansımaları daha iyi anlaşılmasına çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tiflis Emirliği, IV. Davit, Sufizm, Giorgi Laşa

Abstract

The rule of the Emirate of Tbilisi began in the 8th century with the Islamic conquests and lasted until 1122, when King David IV captured the city. Initially under the authority of the Abbasid Caliphate, the emirate gradually came under the influence of local powers as the caliphate's control weakened, eventually falling under Georgian rule. During this period, Islam in Tbilisi coexisted peacefully with other religions, and traditional structures were mostly preserved. In this context, examining the historical development of the Muslim community in Tbilisi is crucial to understanding David IV's religious policies.

Demetre I, continued a respectful approach toward Muslims, who remained active in social life and retained much of their religious freedom. Under King George Lasha, Sufism grew in influence, deeply affecting both state and society.

This study aims to explore the social and religious status of Muslims in Tbilisi from the Emirate period to the Mongol administration. By examining the privileges granted to Muslims under Georgian and Mongol rule, the study aims to clarify the impact of David IV's and his successors' religious policies on the Muslim community.

Keywords: Tbilisi Emirate, IV. Davit, Sufizm, Giorgi Lasha

Giriş

Gürcistan'ın coğrafi konumu, eski çağlardan beri farklı kültürler ve dinler arasında etkileşimlere yol açmıştır. Bu etkileşim sonucunda Tiflis şehri Hristiyanlık, Yezidilik, İslam ve Musevilik gibi farklı inançların uzun yıllar bir arada yaşadığı bir merkez haline gelmiştir. Hristiyanlığın Gürcistan'da yayılması 326 yılına kadar uzanmaktadır. Hristiyanlık, devlet dini olmasına rağmen, birkaç yüzyıl sonra İslam devletleriyle komşu olmuş ve İslamiyet'in etkisiyle temas hâlinde kalmıştır.

Tiflis'in kurucu unsuru Gürcü topluluğu olmakla birlikte, şehirde zamanla farklı etnik gruplar da ortaya çıkmıştır. Özellikle Tiflis Emirliği'nin kurulmasından sonra Arap yerleşimi artmıştır. (Melikişvili, 1973: 373)

Tiflis Emirliği'nin Kuruluşu

Tiflis ve etrafı Halife Hz. Ömer'in (634-644) hilafet döneminden itibaren İslam'la tanışmaya başlamıştır. Tiflis Emirliği'nin tarihsel gelişimi üzerine yapılan önceki değerlendirmeler çoğunlukla anlatısal kaynaklara dayanmaktadır. Ancak nüvizmatik ve epigrafik gibi anlatısal olmayan kaynakların sunduğu veriler, Arap idaresinin Tiflis'te daha erken bir tarihte başladığını ve emirliğin kademeli bir şekilde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, VIII. yüzyılın başlarında Arapların Tiflis'te idari kurumlar tesis ettiği, 730'lu yıllarda askeri denetimin güçlendiği ve nihayet 770'li yıllarda emirliğin tam anlamıyla kurumsallaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Tiflis Emirliği'nin temelleri VIII. yüzyılın başlarında atılmış; Arap idaresi 704-705 yıllarında başlamış olsa da kurumsal yapı ancak 770'li yıllarda tamamlanabilmiştir. Bu yeni değerlendirmeler, Tiflis Emirliği'nin tarihine ilişkin önceki yaklaşımları gözden geçirme gerekliliğini gündeme getirmektedir. İrakli Pağava'nın "Hilafetin idari birimi olarak Tiflis Emirliği'nin kurulması" başlıklı çalışması, emirliğin kuruluşuna dair sürecin zamansal açıdan daha geniş bir çerçevede ele alınması gerektiğini ortaya koymakta ve alana yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır (Pağava, 2024: 123-124).

Tiflis Emirliği'nin kuruluş tarihi konusunda kesin bir görüş birliği yoktur ve bu konu özel bir araştırma gerektirir. M. D. Lordkipanidze, emirliğin VIII. yüzyılın 30-40'lı yıllarında Yezid bin Useyd'in valiliği döneminde şekillendiğini öne sürer. V. Silagadze, bu tarihi II. Mervan'ın seferlerine kadar uzatır, ancak bu iddia kaynaklarla desteklenmez. Mirza Bala Memmedzade ve F. Kırzioğlu, 786 yılını kuruluş tarihi olarak gösterir, ancak bu dönemde Gürcistan'da Araplara bağlı hükümdarlar vardı ve bağımsızlık mümkün değildi. Halife Harun Reşid'in (786-809) hilafeti döneminde, Tiflis'teki Arap kökenli yöneticiler giderek güç kazanmış ve bu süreç, özellikle Şuaybiler hanedanının öne çıkışıyla birlikte, bölgedeki idari özerkliğin artmasına zemin hazırlamıştır.

Halife Emin'in (809-813) döneminde, İsmail İbn Şuayb merkezi otoriteye karşı bağımsız hareket etmeye başladı. M. D. Lordkipanidze'ye göre, İsmail ibn Şuayb (809-813) dönemine kadar Tiflis Emirliği bağımsız değildi. Tiflis Emirliği'nin bağımsızlık kazanma süreci, Halife Harun Reşid sonrası dönemde başlamış ve emirlik, Şuaybiler hanedanının yönetiminde şekillenmiştir. (Mustafa, 2019: 101-106).

Tiflis Emirliği'nin kurulmasıyla Doğu Gürcistan'da önemli bölgeleri korumak amacıyla silahlı müfrezeler kurulmuştur (Rustavi, Dmanisi, Tiflis) ve bunları güçlendirmek için Arap kabileleri yerleşmiştir. Bu süreçte Müslüman tüccar, seyyah ve ustaların sayısı da artmıştır. Tiflis, Müslüman nüfusun arttığı bir merkez hâline gelmiştir. Bu dönemde cami inşaatları hız kazanmış (Topçışvili ve Gvimradze, 2017: 52).

Kuruluşundan bu yana Tiflis Emirliği'nde Müslüman nüfus arttığı için Araplar Tiflis kalesinde askeri bir garnizon yerleştirdi böylelikle Arap bürokrasisinin ortaya çıkışına olanak sağladı. Arap yetkililerin isimleri ve görevleri geç dönem Gürcü belgelerine göre bilinmektedir. Bunlar; Şurta (Emniyet Şefi), Amid (Tiflis Emirliği Şefi), Müşrif (Gümrük ve Ticaret Vergileri Tahsili), Kadı (Müslüman Hâkim), Şihne (Tiflis kalesi Garnizon Şefi), Muhtesip (Müslüman nüfusun dini ve ev kurallarından sorumlu) (Bainduraşvili, 2023: 58). Özellikle İshak b. İsmail döneminde (9. yüzyıl ortaları), Tiflis Emirliği hem siyasi hem de ekonomik olarak en güçlü dönemini yaşamıştır. Bu dönemde, Tiflis'te para basımı yapılmış ve yerel idare merkezi hâline getirilmiştir. Emirliğin yapısı, Abbâsî merkez otoritesine dayansa da zamanla özerkliğini pekiştirmiş ve yerel Müslüman elitin şekillendirdiği bir yönetime evrilmiştir. Bu yönüyle, Tiflis Emirliği Kafkasya'daki en kalıcı İslami oluşum olmuştur (Gümüş, 2014: 183-189).

Tiflis Emirliğinin Siyasi Faaliyetleri

Arapların başlıca hedeflerinden biri Kafkas geçitlerinin kontrolünü sağlamaktır. Bu bağlamda, Daryal¹ kalesinin ele geçirilmesi Araplar için öncelikli bir hedef hâline gelmiştir. Bu durum, Tiflis'in stratejik önemini daha da arttırmıştır. 728-729'da Arap komutanı Mesleme İbn Abdülmelik'in Kartli'ye girişi, bu nedenlerden ötürü gerçekleşti. Mesleme, Daryal kalesini ele geçirdi, içerisine bir Arap garnizonunu yerleştirerek Tiflis halkını buraya erzak, gıda ve malzeme tedarik etmekle görevlendirdi. 740'lı yıllardan itibaren Arap halifesinin vekili olan Arap subayı Amira, Tiflis'e yerleşmiş ve Tiflis Emirliği'nin temellerini atmış. Artık Tiflis, İslam'ın en uç sınırı ve Hristiyanlara karşı mücadelede ileri karakol olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Muskhelişvili, Beridze, Bendiaşvili, 2002: 29).

Habib İbn Mesleme, 654-655 yılında (Lortkipanidze, 1978: 412) Gürcülerle 'Datsvis Sigeli' დაცვის სიგელი adı verilen 'Amanname' anlaşmasını yapmıştır. Bu anlaşma, Gürcü halkının Arap emirliğine itaat ettiği takdirde canlarına, mallarına, manastırları ve havralarına dokunulmayacağına söz vermektedirler (İpek, 2016: 23). Anlaşmaya göre, Gürcüler her haneden bir dinar cizye vergisi ödemeyi kabul etmişlerdir. Ayrıca, Gürcüler gerektiğinde Arap ordularına asker sağlayacak ve Gürcistan'a gelen Arap askerlerine yardım edeceklerdi. Araplar da Müslüman olan Gürcüleri çeşitli vergilerden muaf tutulacaklardı. Aynı şekilde, İslam dinini kabul edip namaz kılan biri Müslümanların kardeşi olarak kabul edilecek, aksi takdirde cizye verme yükümlülüğü bulunacaktı (Dumbadze ve Guçua, 1990: 59; Belazuri, 2013: 82). Gürcistan (Cürzan) Halkına Yazılan Emân Yazısı: Tiflis'in yerel yöneticisi barış isteyerek Habîb'e elçi ve mektup gönderir. Habîb, barış teklifini kabul eder, hediyeleri cizye vergisinden düşer ve emân şartlarını bildirir. Şartlara uyulursa barış sağlanacağı, uyulmazsa İslam'a karşı savaş ilanı sayılacağı belirtilir. Tiflis Halkına Yazılan Emân Yazısı: İkinci belge, Tiflis halkına özel olarak yazılmıştır. Can, mal, ibadet yerleri ve dinî uygulamalara dokunulmayacağı garantisi verilir. Her aileden bir dinar cizye alınacak, aile sayısı manipüle edilmeyecek. Müslümanlar gerektiğinde misafir edilecek ve yardım edilecek. İslam'a girerlerse kardeş sayılacak, aksi takdirde cizye vermeye devam edecekler. Eğer Müslümanlar onları savunamazsa anlaşma bozulmuş sayılmayacaktır. Allah ve meleklerin şahit tutulduğu ifade edilir. Cerrah b. Abdullah'ın Tiflis Halkıyla Yaptığı Anlaşma Habîb b. Mesleme'nin yaptığı emân anlaşmasının yaklaşık 80 yıl sonra hâlâ geçerli olduğu, Tiflis halkının yeni Vali Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'ye bu belgeyi göstererek eski haklarını talep etmelerinden anlaşılmaktadır. Cerrah, bu talepleri kabul etmiş, Habîb'in yaptığı anlaşmayı tasdik etmiş, ayrıca bazı ekonomik ayrıntılarla yeni bir belge düzenlemiştir. Belgede öne çıkan hükümler şunlardır: Tiflis halkı Habîb'in emân yazısını göstererek önceki haklarının devamını istemiştir. Cerrah, bu belgeyi geçerli saymış ve sulhu tasdik etmiştir. Belirli taşralardaki üzüm bağları, değirmenler ve buğday arazileri, yılda bir kez ve 100 dirhem vergiyle halkın kullanımına bırakılmıştır. Bu yeni belgede, daha fazla vergi alınmaması emredilmiştir. Belgenin ihlal edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır (Gümüş, 2007: 80-87).

Bu anlaşma doğrultusunda, Gürcistan'daki kaleler ve şehirler İslam ordularına açılmıştır. O dönemde, bu ülkenin başkenti olan aynı zamanda Doğu Gürcistan ve Kartli² bölgesi için stratejik bir kale konumunda olan Tiflis, barışçıl yollarla fethedilmiş ve bu ülkenin İslam etkisi altına girmesi sağlanmıştır. Bu durum, Tiflis'in o dönemde İslam'ın yayılmasında önemli bir rol oynamasına ve bölgedeki İslami dönemin temellerinin atıldığı bir merkez hâline gelmesine yol açmıştır (İpek, 2017: 77). Bu başarısı sebebiyle Habîb, Gürcistan fatihi olarak anılmaya başlandı. Ayrıca Samtshe ve Şavşat bölgelerini de fethetmişti (Gümüş, 2014: 713). Yükselişe geçen, kültür ve medeniyette daha zenginleşecek olan Tiflis, bundan sonra hem İslam ordu karargâhı hem de hilafet adına burada görev yapacak olan Müslüman valilerin merkezi durumuna getirilmiş oldu. Nitekim fetih sonrası Tiflis'in ilk valisi olan Habîb b. Mesleme hem idari alanda ve hem de garnizon komutanı olarak askeri sahada icraatlarını sürdürmüştü. Asil Gürcü halkının çoğunlukta yaşadığı bu bölge, esas itibarıyla öteden beri coğrafi, siyasi, askeri ve ticaret alanları gibi çok yönlü de bir öneme haizdi. Bu bölgenin fethedilmiş olması Müslümanlara, Gürcistan'ın kuzey-batısındaki yerleşim merkezlerinde hâkimiyet kurmalarının yolunu arıyordu. Habîb b. Mesleme de bu çerçevede, önce Kür (Kura) nehrinin yukarı kısımlarında, Paravan Gölü'nün kenarında yer alan Cavakheti (Güney Gürcistan) bölgesi üzerine yürüyerek, buradaki yerleşim alanlarını İslam hâkimiyetine kazandırdı (İpek, 2024: 95). Bu süreç, Arapların Güney Kafkasya'daki yayılmasının bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Arapların Tiflis üzerindeki etkisi ise 8. Yüzyıl sonlarına

¹ Daryal Geçidi, Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan (Rusya) arasında bir köprü olmakla beraber, Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasya arasındaki geçişi de sağlamaktadır. Daryal Kalesi, büyük bir stratejik öneme sahipti. Doğu Gürcistan'ı Kuzey Kafkasya'dan gelen göçebe kabilelerin saldırılarından koruyordu. Ayrıca kalenin bulunduğu bölgeden, Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasya'yı bağlayan ana yollardan biri geçiyordu. 530'lu yıllardan itibaren Daryal Kalesi İranlıların kontrolüne geçti. 7.-8. yüzyıllarda Arap-Hazar savaşları sırasında Daryal Geçidi sıkça kullanıldı ve Arap tarihçileri kaleyi birçok kez anmıştır. Bkz. Ayrıntılı bilgi için, Kartlis Tskhovreba Yer adları Sözlüğü.

² Kartli, Gürcistan'ın en büyük tarihi ve etnografik bölgesidir. Mevcut idari-bölgesel dağılıma göre Kartli; Khashuri, Kareli, Gori, Tskhinvali, Cava, Znauri (Kornisi), Akhlagori, Kaspi, Mtskheta, Duşeti (kısmen), Tetritskaro, Bolnisi, Marneuli, Dmanisi ve Gardabani ilçelerinden oluşmaktadır.

doğru daha belirgin hâle gelmiştir. İlk olarak 705 yılında Tiflis'te basılan ilk Arap parasıyla burada para basımına başlamışlar ve daha sonra Tiflis'e yerleşmeye çalışmışlardır (Lortkipanidze, 1994: 25). Ancak Müslüman idareye karşı Gürcü halkının direnişi, bölgedeki Arap hâkimiyetini zorlaştırmıştır. Bu direniş nedeniyle Arap yöneticiler, Gürcülere karşı ağır cezalar uygulamaya karar vermişlerdir. Bunun üzerine İslam Halifesi, isyankâr Gürcüleri cezalandırmak ve ülkeyi harap etmek için büyük bir orduyla Mervan bin Muhammed bin Mervan (Murvan-Kru) adında acımasız bir yöneticiyi görevlendirmiş. II. Mervan'ın saldırısı sonucunda Gürcistan büyük zarar görmüş, özellikle Tiflis saldırıdan ağır etkilenmişti (Meskhia, Gvritişvili, Dumbadze ve Surguladze, 1958: 19).

853-854 yıllarına gelindiğinde ise Tiflis'teki Arap emirinin merkezi otoriteye başkaldırması üzerine Halife, cezalandırıcı bir sefer düzenlemiştir. Bu seferin başında deneyimli komutan Boğa et-Turki³ bulunmaktaydı. Boğa, önce Ermenistan'ı işgal etmiş, ardından Gürcistan'a yönelmiştir. 5 Ağustos 853'te Tiflis'i ele geçirerek şehri ateşe vermiş; Tiflis Emiri İshak b. İsmail'i başını kestirerek idam ettirmiştir. Bu saldırı sırasında şehrin önemli bir kısmı yok edilmiş ve yaklaşık 50.000 sivilin hayatını kaybettiği bildirilmiştir (Meskhia, 1957: 11). Bu baskının amacı, merkezî hilafet otoritesine başkaldıran emirliğe gözdağı vermektir; fakat uzun vadede, bu müdahale Tiflis Emirliği'nin zayıflamasına ve bölgedeki Müslüman nüfusun güç kaybetmesine neden olmuştur. Müslüman cemaatin güvenliği zedelenmiş, toplumsal yapı bozulmuş ve İslami idare yerini zamanla yerel feodal düzenlere bırakmıştır (Gümüş, 2007: 189-204).

İbnü'l-Esîr, İshâk'ı betimlerken onu iri yapılı, başı oldukça büyük ve gözleri hafifçe şaşı bir adam olarak tasvir etmektedir (İbnü'l-Esîr, 1991: 63). İshak'ın öldürülme sebebi, bölgeye olan hâkimiyeti ve yerel halk üzerindeki etkisiydi. Abu'l Farac'a göre; Buğa (Boğa) öldürülen Arap ordusu kumandanı Yusuf'un intikamını almak için Ermenistan'ı işgal etti ve Ermenilerin çoğunu öldürdü (851). Daha sonra Boğa, Tiflis'te isyan eden Türk Zeyrek'e karşı hareket etti. Asi'yi, Tiflis'in ortasından geçerek akan Kur Nehri üzerinde öldürdü. Tiflis'in bütün binaları servi ağacından yapılma olduğu için kolaylıkla yanıyor ve kolaylıkla söndürülüyordu. Bunlar da ateşi bir gün içinde söndürdüler. (Abul Farac, 1945: 232). 854'te Boğa et-Turki tekrar Gürcistan'ı işgal etmiş ve birlikleri Kaheti eyaletinde Gardabani'yi fethetmiştir. Boğa et-Turki'nin, Arap hâkimiyetini güçlendirmek için planladığı ana hedef gerçekleşmiştir. (Kvritişvili, 1958: 2; Mezmaraişvili, 2017: 81; Tskitişvili, 1975: 40, Mesudi, 2023: 151).

İshak b. İsmail'in yönetimini sona erdiren Boğa et-Turki, sadece siyasi iktidarı devirmekle kalmamış, aynı zamanda bölge halklarına yönelik olarak İslamî otoritenin yeniden inşasını amaçlayan kapsamlı bir sindirme politikası yürütmüştür. Bütün bunlar sonucunda, Kafkasya sınırlarında benzeri görülmemiş bir barış ortamı sağlanmış, Gürcistan adeta yeniden fethedilmiş oluyordu. Ne var ki İshak'ın ortadan kaldırılması, bölgede İslam hâkimiyetinin geleceği bakımından pek de yarar sağlamadı. Çünkü bu hadise, aynı zamanda Kafkasya'da hilâfet idaresinin zaafa girmesi demektir. Bundan sonra, Müslümanların Tiflis sınırlarındaki saltanatı ve güçleri kırılmış ve bu durum, mahalli hanedanların bu bölgelerde hâkimiyet kurma arzularını artırmıştı. Buradaki İslam milleti civardaki Müslüman dışındaki gruplara direniş göstermekte yetersiz kalıyordu. Bu halklar artık hilâfete itaat etmedikleri ve cizye vermedikleri gibi, Tiflis topraklarının birçoğunu da kendi mülkiyetlerine katmışlardı. Bu da Tiflis ve buradaki Müslümanların etraftaki gayri Müslim toplumlarla mahsur kalmalarına yol açacaktı (İpek, 2016: 93-94).

Boğa et-Turki, dört yıl boyunca Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliği yaptıktan sonra, 856 yılında görevinden ayrılmıştır. Yerine Muhammed b. Hâlid b. Yezid b. Mezyed atanmıştır. Halife Mutevekkil tarafından görevlendirilen Muhammed b. Hâlid, 851 yılındaki Tiflis seferinde Boğa et-Turki'nin yanında yer almıştır. Tiflis Müslümanlarının idaresi, İshak'ın tutsak alınmasının ardından Tao-Klarceti Prensi I. Bagrat'a devredilmiştir. Bu karar, bölgedeki askerî harekâta Boğa et-Turki'ye sağlanan destekle bağlantılıdır (İpek, 2016: 94). Boğa et-Turki 'nin seferi, Halifelik ile Tiflis Emirliği arasında yarım asırdır devam eden savaşın bilinen son safhasıdır. Bundan sonra kaynaklarda bu savaşlara dair hiçbir kayda rastlanmamaktadır. Bu savaşların raporları, Emir İshak'ın idamından sonra Tiflis emirlerinin bir dönem Ermeni valisinin borcunu da Halife'ye haraç ödedikleri anlaşıyor. Aynı zamanda Halifelerin artık Tiflis Emirlerinin ayrılıkçılığını nihai olarak önleme yeteneği yoktu. (Metreveli, 2012, s.234). Bu yüzden Selçuklu Sultanı Alp Arslan, 1068'deki Kafkasya'ya ikinci seferinde, Tiflis Emiri tarafından desteklendi. Sultan Alp Arslan, Tiflis Emiri'nin sadakatinden kuşku duyarak, Tiflis ve Rustavi şehirlerini kısa süreliğine Gence Emiri Fadl ibn Shavur'a devretti (Metreveli, 2012: 234). Boğa'nın seferi, geri dönülmez bir süreci başlattı ve bundan

³ Abbasi halifelerinden Mu'tasım zamanında dönemin en önemli komutanlarından. İslâm devletinin hizmetine Mu'tasım'dan önce girdiği tahmin edilmektedir. Bu dönemde Bâbek, Hicaz (840) ve Yemame (849) bölgelerinde çıkan isyanların bastırılmasında önemli rol oynamış bir Türk komutanı olarak, özellikle Mu'tasım döneminde devlet kademelerinde nüfuzlu bir şahsiyet idi.

sonra Tiflis ve çevresinde durum eskisinden çok farklı oldu. Tiflis Emirliği'nin çevre üzerindeki etkisi azalırken Gürcülerin Tiflis'teki etkinliği arttı. Bu iki sonuç birbirinden ayrı süreçler olarak değil, bilakis iç içe süreçler olarak işledi. Her biri hem diğer süreci tetikledi hem ondan etkilendi.

Tiflis'teki İslâm emirliğinin yıkılmasının, telafisi mümkün olmayan bir hata ve Kafkasya'daki çöküşün bir başlangıcı olduğu, bundan sonra Kafkasya'da İslâm etkisinin azaldığı kaydedilmektedir. Tiflis Emirliği'nin merkez toprakları yani Kartli'nin, Boğa'ya yardımı ve yararlı hizmetleri sebebiyle mükâfat olarak Bagrat'a verilmesi, bu konuda en önemli gelişme olarak dikkat çekmektedir. Kırzioğlu, Boğa'nın, Tiflis'teki emirliğe son vererek şehrin idaresini, halifeye bağlı kalmak şartıyla, şimdiye kadar Ardanuç'ta oturup Tiflis Emirliğine bağlı olarak yaşayan Bagrat'a verdiğini, onun da şehri hükümetinin merkezi yaptığını belirtmektedir (Kırzioğlu, 1953: 258). Mütevekkil'den sonra Gürcülerin Emire haraç vermeyi kesmeleri, Tiflis Emirliği'nin durumuna işaret etmesi bakımından önemlidir. Bu gelişme sonrası Tiflis'in merkezi otoriteyle bağları kopmuş, çevre emirlikler bağımsızlaşmış, şehir Müslümanlar açısından stratejik önemini kaybetmiştir. Gürcü prensleri iç çekişmeler yaşasa da güç kazanmış, Boğa'nın askeri başarısı siyasi istikrar sağlayamamıştır. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gürcü Bagratî hanedanı hem Abbâsîlerle hem Bizans ile ittifaklar geliştirerek bölgede hâkimiyetini kurmuştur. Özellikle Adarnese'nin Gürcistan kralı olarak taç giymesi, Gürcü siyasi birliğinin başlangıcı kabul edilir. Bu süreçte Tiflis üzerindeki Müslüman kontrolü zayıflarken, Gürcü krallar hem halifeden hem Bizans'tan meşruiyet arayışına girerek bölgede iki kutuplu diplomatik bir denge kurmuşlardır. Sonuç olarak Abbasîlerin bölgeye yönelik seferleri, stratejik açıdan önemli olan Tiflis'in zayıflamasıyla sonuçlanmış ve bu da Gürcü siyasi yükselişinin önünü açmıştır (Gümüş, 2007: 205-213).

9. yüzyıl sonlarından itibaren Tiflis, Abbâsî halifeliğinin zayıflamasıyla birlikte bölgesel güçlerin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Önce Sacoğulları, ardından Caferoğulları ve Sellârîler gibi Müslüman hanedanlar, Tiflis ve çevresinde geçici hâkimiyet kurmuştur. Sacoğulları özellikle Yusuf b. Ebû's-Sâc döneminde Gürcistan'a birçok sefer düzenlemiş, Tiflis başta olmak üzere Kartli, Kaheti ve Samshe gibi bölgeleri tahrip etmiştir. Bu süreçte Gürcüler, Abbâsîlere bağlı görünüp Bizans ile de ittifaklar kurarak siyasi manevralar geliştirmiştir. Sacoğulları, bölgesel kontrolü sağlayabilmek için Gürcülerle ve Ermenilerle mücadele etmiş; ancak bu çabalar kalıcı hâkimiyet sağlayamamıştır.

10. yüzyılın ortalarından itibaren Abbâsîlerin bölgede etkisi neredeyse tamamen ortadan kalkmış, Tiflis emirliği küçük ve savunmasız bir yapıya bürünerek çevresindeki Müslüman ve Gürcü güçlerin desteğine muhtaç hâle gelmiştir. Bu süreçte Bizans, bölgedeki nüfuzunu artırmaya çalışmış; Gürcüler ise Bagratî Hanedanı önderliğinde siyasi birliğe doğru ilerlemiştir. Caferoğulları, Tiflis'i savunmak için hem Müslümanlardan hem de Gürcülerden destek ararken, Gürcüler giderek güç kazanmış ve nihayet 1122'de Davit IV. döneminde Tiflis'i ele geçirmiştir. Bu gelişme, Tiflis'teki Arap-İslam hâkimiyetinin sona erdiğini ve bölgenin Selçuklu etkisine girmeden önce Gürcü kontrolüne geçtiğini göstermektedir. Böylece, uzun süren Müslüman idaresinin ardından Tiflis'te siyasi ve kültürel denge tamamen değişmiştir (Gümüş, 2007: 2013-226).

11. yüzyıldan itibaren Gürcistan'daki krallıkların birleşmesi ve tek bir feodal monarşinin yaratılması, mevcut feodal çerçeveyi kırdı ve Gürcistan'ın ayrı bölgelerini nispeten yakın bağlara kavuşturdu. Her ne kadar Tiflis hâlâ Müslüman mülk sahiplerinin elinde kalmış olsa da onlar Tiflis'in genel ekonomik ve siyasi yaşamına aktif olarak katılmışlar. Tiflisli zanaatkarlar birleşmeyi desteklemek için mümkün olan her yolu denediler. IV. Bagrat Tiflis'i ilhak etmeyi başaramadı Ancak Gürcistan Kralı, Tiflis Emirliği'ni yıllık haraç ödemeye mecbur bırakmıştır. Bu çerçevede, Tiflis Emiri kraliyet otoritesine yıllık 44.000 drahmi tutarında ödeme yapmakla yükümlü kılınmıştır. (Meskhia, 1957: 12).

Kral IV. Davit Dönemi

Kral IV. Davit Ağmaşenebeli, 1089 yılında 16 yaşında tahta çıktığında, 1080'li yıllarda 'Didi Türkoba' olarak adlandırılan büyük Türk seferleri devam etmekteydi. Kral Davit, ülkeyi birleştirme faaliyetleri yürüttü. O dönemde, Tiflis Emirliği'nde yönetim boşluğu vardı. 1069'dan sonra Tiflis'teki Caferi mülkleri ve kraliyet nüfuzu Gürcü kralının yardımıyla güvence altına alındı, ancak 1080'lerden itibaren Caferi "toprak sahibi" rolünü oynamayı bıraktı. (Meskhia, 1962: 61). İbnü'l-Ezrak el-Fârikî'nin eserinde aktarıldığına göre Tiflis halkı şehri teslim etmek için 1121 yılında Necmeddin İlgaziye başvurarak onu Tiflis'e çağırdı (İbnü'l-Ezrak, 1992: 34). Bu çağrıya yanıt veren Mardin Artuklu Beyi İlgazi, Dubayis b. Sadaka, Tuğrul b. Muhammed ve Şam valisi Tuğ Tekin'in yaklaşık otuz bine varan güçleri (İbnü'l-Esir, 1991: 450), Tiflis'in güneyinde birleşmeyi planlayarak yola çıktılar. Ancak, beyler ve güçleri toplanmadan, İlgazi Didgori Vadisi'nde Kral IV. Davit ve oğlu Demetre ile savaşa başladı. Yaklaşık 8-9 saat süren savaşın neticesinde, İlgazi mağlup olup yaralı vaziyette yurduna dönmüştür, bu arada Dübeys'in 300 bin altın değerindeki ağırlıkları yağma edildiği kaydedilmiştir. (Samuşia, 2021: 149-150, Metreveli, 1986: 196-197, Çkhataraşvili, Şaişmelaşvili, 1973: 88-90, İbnü'l-Adim, 2014: 150).

Davit'in tarihçisine göre, Didgori Savaşı'nın ardından Kral IV. Davit'in Tiflis'i almış ve Gürcistan'ın başkenti yapmış olduğu belirtilmiştir (Metreveli, 2008: 326). Saldırının başlangıcını takip eden üç gün içinde şehir kralın kuvvetleri tarafından ele geçirilmiş, müteakiben sistemli bir şekilde yağmalanmış ve yönetici kadro ciddi ölçüde zayıflatılmıştır. Tiflis artık kraliyet ailesinin ikamet ettiği bir şehir hâline gelmiştir. Kaynaklar, şehrin bir süre daha öz yönetimini koruduğunu göstermektedir. Fakat bu durum uzun süre devam etmemiştir. Kısa bir süre sonra, kraliyet hükümeti ile şehir arasındaki mücadele devam etmiş; hatta Tiflis'in silahlarla ele geçirilmesinden sonra bile bu mücadele sürmüştür. Ancak sonunda, Kral IV. Davit'in Tiflis'teki öz yönetimi kaldırması ve şehri tamamen kontrolü altına almasıyla sonuç olarak, Tiflis'in yönetimi Gürcü kraliyet otoritesine geçmiştir (Meskhia, 2016: 179-180).

Kral IV. Davit'in Tiflis'i ele geçirmesinin ardından şehir yağmalanmış ve çok sayıda kişi öldürülmüştür. Kaynaklara göre, kralın beş yüz erkeği kazıklara çivileyerek işkence ettirdiği bilinmektedir (Metreveli, 2012: 398). Ancak bu sert tutum, yalnızca şehrin alınması sürecinde cereyan etmiş; sonrasında Kral Davit, Tiflis'teki Müslüman nüfusa ve diğer inanç gruplarına karşı daha hoşgörülü bir politika benimsemiştir. Bu dönemde şehir nüfusunun çoğunluğunu Ermeni, Arap, Fars ve Türk kökenli topluluklar oluşturmaktaydı. Kral Davit, Orta Doğu'da ticaretin büyük ölçüde Müslüman tüccarların kontrolünde olduğunu fark etmiş ve bu nedenle onlarla iyi ilişkiler sürdürmeyi tercih etmiştir.

Tiflis, o dönemde Orta Doğu'nun önemli ticaret merkezlerinden biriydi ve uzun süren Müslüman yönetimi nedeniyle şehirde öne çıkan Müslüman tüccarlar bulunmaktaydı. Kral Davit'in politikası, bu tüccarlarla iyi ilişkiler sürdürme arzusundan kaynaklanmaktaydı. Tiflis'in ticaret merkezi olması Gürcistan'a büyük fayda sağlamıştır. (Lordkipanidze, 1994: 128). Kral Davit'in Tiflis'i başkent yapması ve imar süreciyle birlikte, şehir halkından alınacak vergiler de belirli bir sisteme bağlanmıştır. Bu doğrultuda, Müslüman vatandaşlardan yıllık üç, Yahudilerden dört, Gürcülerden ise beş dinar vergi tahsil edilmiştir. Kralın sağladığı diğer ayrıcalıkların yanı sıra, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde domuz beslemek ve kesmek yasaklanmıştır. (Rayfield, 2012: 92).

İbnül Ezrak el-Fariki, 1153-1154 yıllarında Tiflis'te tanık olduğu olayları aktarırken, Kral I. Demetre'nin hizmetinde bulunduğunu ve ona Gürcistan'ın çeşitli bölgelerinde eşlik ettiğini belirtmiştir. El-Fariki 'ye göre, Kral Demetre bir cuma günü camiye gidip hutbeyi dinlemiş ve cemaatin namazı bitmeden yerinden ayrılmamış. Ardından camiye iki yüz dinar bağışlamış alimler, vaizler ve ileri gelenler tarafından saygıyla uğurlanmıştır. Kralın Müslümanlarla olan ilişkilerinde örnek bir tutum sergilediği ve onlara büyük saygı gösterdiği ifade etmiştir. (İbn Al-Azrak Al- Fariki, 1979: 279; Savran, 1992: 36).

Kral Davit, Tiflis Müslümanlarının taleplerine yanıt vererek onlara çeşitli ayrıcalıklar tanıdı. Bu ayrıcalıklar arasında, dirhemlerin üzerine Allah'ın, Peygamber'in ve Halife'nin isimlerinin kazınması* ve Müslüman sakinlerin kurban kesme izni de vardı. Ayrıca, kralın oğlu I. Demetre'nin cuma günleri camiye gittiği ve vaiz ve müezzine altın verdiği bilinmektedir (Tskvitsvili, 1967: 205).

Davit dönemindeki siyaset, büyük ölçüde Müslümanlarla hoşgörüye dayalı ve dostane ilişkiler kurma amacıyla şekillenmiştir. Bununla birlikte, Kral Davit'in Arapça bilmesi, Kur'an-ı Kerim'i dinleyip anlaması ve bazı ayetler üzerine eleştirilerde bulunması, zaman zaman Müslüman çevrelerle derin dinî tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum, onun dinî konulardaki ciddiyetini de ortaya koymaktadır. Örneğin, Gence şehri kadısıyla İsa Mesih'in tanrısallığı ve Müslüman teolojisi üzerine ciddi konuları görüştüğü belirtilmiştir (Tinikashvili, 2022: 40).

Davit'in uyguladığı politikalar Müslümanlar açısından oldukça avantajlı olsa da nüfusun bir kısmı Tiflis'i terk ederek farklı İslam bölgelerine yerleşti. Bu süreçte, Davit bu göçlere itiraz etmedi ve onlara mal verilmesine izin verdi. Tiflis'in zaman zaman Müslümanlar tarafından terk edildiği dönemler bulunmasına rağmen, Djaparidze ve Gelovani'ye göre şehirde Müslüman nüfusun varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Benzer şekilde, Gürcistan Krallığı'na bağlanan diğer bölgelerde de Müslüman toplulukların yaşamaya devam ettiği kaynaklarda kaydedilmiştir. (Djaparidze ve Gelovani, 2018: 163).

İbn Havkal'ın *Surat el-Arz* (Yer'in Haritası) adlı eserinde Tiflis hakkında verdiği bilgiye göre, Kral Davit, Hristiyan olmasına rağmen Müslüman halkla ilgilenmiş ve onları korumuş, İslam'ın kurallarına saygı göstermişti. Tiflis'teki hamamların çoğunun Müslümanlara yönelik olduğu ve diğer inanç gruplarına girişe sınırlamalar getirildiği bilinmektedir. Ayrıca, bu hamamlara belirli bir ücret karşılığında girilse de Müslümanların girişte "mizdi" adı verilen bir ücret ödemedikleri bilinmektedir. İbn

* Dirhemlerin bu şekilde basılması, Kral Davit'in Müslümanlara tanıdığı ayrıcalıkların bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu uygulama, Müslüman toplumun meşruiyetini tanıma, Tiflis'in İslam dünyasıyla olan güçlü ticari bağlarını sürdürme arzusu ve Müslümanlara yönelik izlenen hoşgörü politikasının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Havkal, eserinde Tiflis halkını barışsever, yabancılara dostça yaklaşan, edep ve ilime değer veren ve her türlü insanla samimi ilişkiler kuran kişiler olarak nitelendirmektedir. (Havkal, 2021: 265).

Tiflis'te kadılık makamı, halife tarafından atanıyordu. 1240'lı yıllardan önce Tiflis'te kadılık usulüne dair net bilgiler bulunmamaktadır. Ancak İbnü'l-Fuvati'nin belirttiğine göre, Fahreddin el-Khilati gibi Tiflis'te tanınmış bir âlim, kadılık görevine atanabilmek için Abbasi halifesi el-Musta'sim'den berat aldı (Djaparidze ve Gelovani, 2018: 163)

Kadılık makamına atanacak kişilerin belirli vasıfları taşıması gerektiği kabul edilmekteydi. Bu kişinin atama yetkisi kimde olursa olsun, Gürcü feodal toplumu tarafından onaylanması gerekiyordu. Bu durum, Gürcistan Krallığı'na bağlı diğer kasaba ve şehirlerde de benzer şekilde kadınların atanmasıyla ilgili bir uygulama olarak görülmektedir. Örneğin, Gverdisubani köyünde bulunan mezar taşı, kadı Hasan Barkas'ın oğlu Biramizd'in adını taşımaktadır. Ayrıca, Ani ve Divin gibi bölgelerde düzenlenen mahkeme duruşmalarına Tiflis, Ani ve Divin kadınları, Surmari şeyhi ile Ermeni ve Gürcü ileri gelenleri katılmıştır. Bu tür duruşmalar, bölgedeki anlaşmazlıkların çözümüne yönelik olarak gerçekleştirilmekteydi. Bu, kadınların sadece yargı alanında değil, aynı zamanda bölgedeki barış ve düzenin sağlanmasında da rol aldığını göstermektedir. (Kvantidze, 2012: 119; Djaparidze ve Gelovani, 2018: 163; Kiknadze, 1978: 28).

Müslümanlar vergi vermek zorunda kalmış, ancak Hristiyanlara karşı açılan davalarda tanıklıkları geçerli sayılmamıştır. Büyük ölçüde ticaret ve zanaatla uğraşmışlar, ancak savaşlarda ve devlet idaresinde yer almamışlardır. Hristiyan nüfusa bütünleşmeleri gerçekleşmemiş ya da süreç oldukça yavaş ilerlemiştir. Gürcistan Krallığı'ndaki kasaba ve şehirlerde yaşayan Müslüman topluluklar, özerk bir yaşam sürdürmüşlerdir (Djaparidze ve Gelovani, 2018: 164).

Müslümanlara tanınan ayrıcalıklarla birlikte sınırlı siyasi haklar, siyasi sadakat için ve özellikle siyasi istikrarsızlık koşullarında ortaya çıkan Gürcü ve Hristiyan karşıtı tutumların gelişmesine uygun bir ortam sağlamıştır. Özellikle işgaller sırasında, Celaledin Harezmsah'ın 9 Mart 1226'da Tiflis'e girdiği esnada, şehirde yaşayan Müslümanlar Celaledin lehine desteklerini belirtmişlerdir. Celaledin'in askerleri şehri yağmalamış, kadın ve çocukları esir almış ve bu süreçte şehirde yaşayan Müslümanlar da birçok sıkıntıyla karşı karşıya kalmışlardır (Ağırakça ve Özaydın, 2019: 303; Djaparidze ve Gelovani, 2018: 164).

Giorgi Laşa Dönemi ve Tiflis'teki Sufizmin Gelişimi

Gürcistan tarihinde, Sünni İslam kökenli Sufizm 'in tanıtılması ve yayılması, oldukça ilginç bir gerçektir. Gürcistan'da Sufiler, genellikle "Rind" olarak adlandırılır ve Tiflis'te Sufi öğretilerinin özel bir önemi olduğu tarihi kaynaklarla belgelenmiştir. Ayrıca, Sufilerin Gürcistan kraliyet sarayı ve Tiflis nüfusu üzerindeki etkileri de incelenmelidir. Bu nedenle, bu Tasavvufi yönelimin kökeni, yayılma alanı, ideolojik ve toplumsal doğası hakkında derinlemesine bir tartışmaya ihtiyaç vardır.

Davit ise Sufizm'i Sünni İslam'ın temel unsurlarından biri olarak kabul etmiş ve dinî politikasında Sufizm'e büyük saygı göstermiştir. Sufiler esas olarak şiir ve tasavvufu ilişkilendirilmişlerdir. Gürcistan'da tasavvufun en belirgin dönemlerinden biri XIII. yüzyıldır. Ancak tarihsel kaynaklar ve gelişen süreçler, Gürcistan kralının etkisiyle artık Sünni İslam'ın bu mistik akımının kontrol altında olmadığını göstermektedir (Bainduraşvili, 2022: 70)

Kral Tamar'ın ölümünden sonra Giorgi-Laşa ile Sufiler arasındaki ilişkilere bakıldığında, Rindler-Sufilerin Giorgi-Laşa'yı bir merkez olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu durum, 13. yüzyılın başlarında Rindoba'nın sosyal değil, ideolojik bir olgu olarak ülkede çeşitli sorunlara yol açtığını göstermektedir (Bainduraşvili, 2022, s.30-31) Giorgi Laşa ile Sufiler arasındaki olay ilginçtir. Tarihçilere göre, Sufilerin Giorgi Laşa'yı içki içmeye zorlaması ve ona saldırmasının ardındaki sebep net değildir. Ne yazık ki, kaynaklar bu olayın arka planını açıklamamaktadır. Kral IV. Davit döneminde Tiflis'teki sufi barınakları, Doğu kültürünün merkezi olabilirken, 13. yüzyılın başlarında bu amacı yitirmiştir. Giorgi Laşa'nın ve onun yakın çevresinin Sufi yaşamının kurallarına olan saygısı ve tutkusu, Gürcü soyluları arasında büyük tepkilere yol açmıştır. (Kauçışvili, 1959: 155).

Giorgi-Laşa, kral olarak Hristiyanlığı koruma sorumluluğunu taşıdığı dönemde, Sufi düşüncesini benimsemiş ve geleneksel himayenin yanı sıra kraliyet sarayında Sufi dervişleri ve şeyhlerin bulunmasına izin vermiştir. (Baindurashvili, 2022: 78). Kral Giorgi, 1223'te Moğollarla mücadele ederken yaralandı ve kısa süre sonra da ölmüştür ve yerine kız kardeşi Rusudan (1223-1245) geçmiştir. Gürcü tahtında bu iktidar değişikliği olurken aynı tarihlerde Celaledin Harezmsah'ın Azerbaycan ve Gürcistan'a ulaşarak faaliyetlerini bu yöreye kaydırması, bölgedeki siyasi vaziyeti baştan sona değiştireceği gibi Türk-Gürcü ilişkilerinin Harzemşahlar etrafında şekillenmesini sağlayacaktır (Tellioğlu, 2009: 113).

Celaledin Harezmşah'ın Tiflis'i Fethinde Müslümanların Tutumu

Tiflis'i İslami bir merkez olarak yeniden inşa etme arzusu, Celaledin Harezmşah'ın hedefleri arasında yer alıyordu. Tiflis, Hristiyanlığın Doğu'da korunmasının ve yayılmasının bir simgesi olarak kabul ediliyordu. Bu nedenden dolayı Tiflis'in ele geçirilmesi Celaledin'in Müslümanların gözünde saygınlığının artması anlamına geliyordu (Bainduraşvili, 2023: 88). Bu dönemde Celaledin, Kafkasya'ya gelerek Tiflis başta olmak üzere Doğu Gürcistan'ı ele geçirmiş, Batı Gürcistan'a da ordular göndererek siyasi nüfuzunu genişletmiştir. Seferlerin temel nedenleri şunlardır: Gürcülerin Müslüman bölgelere yönelik baskısını sona erdirmek, Kafkasya'da güçlü bir kontrol sağlamak, Moğol tehdidine karşı savunma oluşturmak, Selçuklu-Gürcü mücadelesinin devamı niteliğinde bir politika izlemek. Ancak Celaledin, ele geçirdiği bölgelerde güçlü bir yönetim kuramadığı için Moğollar bölgeye geldiğinde başarılı bir savunma sergileyememiştir. Ayrıca Abbasi halifesi ve diğer komşu ülkelerle olan diplomatik ilişkilerinin iyi olmaması da seferlerinin uzun vadede kalıcı olmamasına neden olmuştur (Gümüş, 2006: 82).

Celaledin Tiflis'i ele geçirme planları doğrultusunda şehrin sakinleriyle irtibat kurmayı başardı. Şehirde "Hazine Kapısı" olarak bilinen doğu kapısı da dahil olmak üzere birçok kapı vardı. Celaledin bu kapıya saldırmaya karar verdi. Gürcü ordusu savaşılmaya hazırlanıyordu; ancak şehrin savunma liderlerinden Memna Jakeli, doğu kapısında Celaledin taraftarları tarafından öldürülmüş ve bu kişiler kapıları açarak Türklerin şehre girmesine olanak sağlamıştır. Botso Jakeli komutasındaki Gürcü ordusu İrani Kalesi'ne çekildi, Harzemşahlar Tiflis'ini ele geçirdi (Samsonidze, 2012: 28). Şehir halkının önemli bir kısmı kılıçtan geçirildi, mallara ganimet olarak el konuldu; şehirdeki birçok Gürcü ve Ermeni öldürüldü. Gürcü askerleri kale duvarlarının dışına çekildi. Tiflis, Kura'nın kenarındaki dağ ve vadi arasındadır. Şehri kaleden ayıran nehir önemli çünkü geçit vermiyordu. Şehrin iki yakası arasındaki ahşap köprü tehlike fark edilince yıktırılmıştı. Sultan askerleriyle bir günde nehri geçerek kaleye gelmiş ve her tarafını abluka altına almaya başlamıştı. Ancak Gürcüler bir elçi ile bağışlanma dilediler. Sultan kabul etti, çünkü kış yaklaşmıştı. Şehri ve yallardır toplanan hazinelerini aldı (Ahmedünneşevî, 2023: 182). Celaledin Harezmşah 1226 yılında Tiflis'te ilk kez Gürcü bakırından düzensiz bakır sikkeler bastırdı. Bu sikkelerde hem İslami dinî ifadeler hem de tarihsel bilgiler yer almıştır. Bu sikkelerin ön yüzünde *Sultan ül Muazzam* arka yüzünde ise *Celal'al Dünya Ve'd-din* yazarken kenarında 623 yılında basılmıştır ibaresi yer almaktadır (Subaşı, 2015: 192). Gürcistan'daki sikke basım süreci, bölgedeki egemen güçlerin (Harzemşahlar, Moğollar, İlhanlılar) dinî tercihleri ve ekonomik gereksinimlerine göre şekillenmiştir. Dinî ifadeler, egemenliğin bir göstergesi olarak sikkelerde yer alırken; mali politikalar, Gürcistan'ın siyasi bağımsızlık düzeyi ve ticaret yollarındaki rolüyle doğrudan bağlantılı olmuştur (Subaşı, 2015: 193-198).

Müslüman Tiflis'in siyasi ve sosyo-ekonomik tarihine ilişkin çeşitli konular kapsamlı bilimsel literatürde incelenmiştir (İv. Javakhishvili, V. Minorski, Sh. Meskhia, M. Lorthkifanidze, V. Gabashvili, R. Kikiknadze, E. Sikharulidze, O. Ts Kitishvili, M. Gabashvili, vb.), Ancak, Tiflis Müslümanlarının kültürü hakkında neredeyse hiçbir bilgiye sahip değiliz. Fahreddin al-Khilati, Tiflis'teki Müslüman cemaatinin kültürel çevresinin önemli temsilcilerinden biridir, bu nedenle, Fahreddin el-Hilâti'nin Tiflis kökenleri ve Meraga gözlemeviyle olan bağlantısı doğal olarak ilgi çekicidir. Fahreddin el-Khilati ile ilgili bilgiler XIII-XVI. yüzyıla ait Arapça ve Farsça yazılı kaynaklarda korunmaktadır. Fahreddin el-Khilati'nin Tiflis'te Müslüman bir kadı olarak çalışması, onun Gürcü feodal toplumuyla bağlantısını belirlemiştir. Kadı'nın genellikle halifeyi veya halifelüğün ortadan kalkmasının ardından padişahı veya başka bir Müslüman valiyi kastettiği bilinmektedir. Bu durum, bütün Müslüman dünyasında olduğu gibi, Müslümanların yönetimi sırasında Tiflis'te de aynı şekilde görülmekteydi (Japaridze, 1984, s.100). Ancak bu dönemde yalnızca onun değil, bir dizi diğer önemli şahsiyetin de bulunduğu bilinmektedir. 12.-13. yüzyıllarda Tiflis şehri, yoğun bir Müslüman nüfusa sahipti. Arapça ve Farsça konuşan Müslüman yazarlar, şairler ve bilim adamları, bu dönemdeki kültürel zenginliğin birer parçasıydı. Sufi kardeşliğindeki müritlerin kapısının yalnızca şeyh tarafından açıldığı bir bağlamda, Fahreddin al-Khilati'nin Sufi olma tarihini Japaridze'nin belirttiği gibi 1234-35'ten daha önceye yerleştirmek zordur (Japaridze, 1984: 100-104).

Moğol Egemenliği Dönemi Gürcü ve Müslümanların Durumu

Moğollar Gürcistan topraklarında ilk ortaya çıktığında, Gürcü krallığı Kafkasya'nın büyük bir kısmına hâkimdi. Moğolların bu bölgeye ilk kez ayak basması, Subutay ve Cebe komutasındaki 20 bin Moğol askerinin, Harzemşahlar Devleti hükümdarı II. Alaeddin Muhammed'i 1220 yılında Hazar Denizi kıyılarına kadar takip etmesiyle gerçekleşti. Moğollar, Ocak 1221'de tekrar Gürcülere saldırmış, ancak kısa süre sonra kuzeye yönelmiş ve Kalka Savaşı'nda Rus ve Kıpçak ordularını yenerek geri dönmüşlerdir (Akkuş, 2022: 226). Celaledin'in beş yıl süren seferinin ardından, Moğollar Gürcistan'ı tamamen işgal etmeye başlamadan ve Transkafkasya'yı işgal edip Gürcistan'ın zaten zor olan güney bölgelerine baskınlar düzenlemeden önce,

Rusudan Anadolu Selçuklu Sultanı ile barışıp kızını Selçuklu Melikine vermek zorunda kalmıştır. Ülkeyi fethetmeye gelen Moğolların sınırlarına gelmesiyle Gürcistan yaralarını sarmaya vakit bulamamıştı. Moğollar, kısa sürede İran'ın neredeyse tamamını ele geçirmiş ve 1235'te Transkafkasya'yı işgal etmişlerdir. Gence, Şemkir ve Gardabani şehirlerini almışlardır. Bu kritik durumda Gürcistan'da bir lider bulunmuyor ve düşmana karşı herhangi bir savaş planı da mevcut değildi. (Asatiani, 2003: 216). 1243 yılında Gürcistan Kraliçesi Rusudan, Moğollarla bir ateşkes anlaşması yapmıştır. Moğollar, Selçuklu Sultanına karşı gerçekleştirdikleri seferlerden dönerken Gürcistan'da kamp kurmuş ve Gürcistan kralı ile ateşkes görüşmelerine başlamışlardır. Rusudan, ülkesinin birliğini ve kralın otoritesini koruma şartıyla Moğollarla anlaşma yapmak istemiştir. Ayrıca, oğlu Davit'in Gürcü tahtının varisi olarak onaylanmasını talep etmiştir. Rusudan, ateşkes teklifini Moğol komutanlarına bizzat iletmış ve ilk vezirini barış şartlarını görüşmek üzere Batu Han'ın sarayına göndermiştir. Moğol komutanları ateşkesi kabul etmiş ve Rusudan'dan, kendisini veya halefini teslim etmesini istemişlerdir. Rusudan, elçisi geri döndükten sonra Moğol komutanlarıyla görüşeceğini belirtmiştir. Sonunda, Moğollar Rusudan'ı Tiflis'e kral olarak atamış ve Gürcistan'ın belirli tercihli koşullarla Moğollara tabi olmasını kabul etmiştir. Anlaşmaya göre Gürcistan'da yerel kralın otoritesi korunacak, Tiflis ve Moğolların işgal ettiği diğer şehirler Rusudan'a geri verilecek, Rusudan'ın oğlu Davit varis olarak ilan edilecektir. Doğu Gürcistan, Moğollar tarafından işgal edilirken, Batı Gürcistan gönüllü olarak Moğollara tabi olacak ve Moğol ordusu buraya girmeyecektir. Gürcistan, Moğollara 40-50 bin Altın (perpera) haraç ödeyecektir (Mikheil, 2012: 39-40). Rusudan'ın ölümünden sonra Moğollar, yeni kralı onaylamadan önce Gürcistan'ı, Tümen adı verilen idari birimlere ayırmışlardır (Asatiani, 2003: 218). Gürcistan, 1256 yılına kadar Altın Orda Devleti'ne tâbi olarak kaldı. Bu tarihten sonra ülke İlhanlılar'ın egemenliğine girdi. Moğollar Gürcistan'a büyük önem veriyorlardı. Çünkü Moğol Ordusu içinde çok sayıda Gürcü komutan ve askeri bulunuyordu. Özellikle Alamut (1256), Bağdat (1258) seferleri ile Ayn Calut Muharebesinde (1260) on binlerce Gürcü askerinin yer aldığı bilinmektedir (Akkuş, 2022: 228). Bu dönemde Moğollar bazı prensleri terfi ettirerek ve bölgesel hâkimiyetini sürdürmeye çalışarak bir iç çatışma ortamı yarattılar. İlhanlılar, Gürcü soylularının destekçilerini kilit pozisyonlara atayarak bu hedeflere ulaşmaya çalıştı. Sultan Gürcistan seferine çıktı. Melik-i taşt-dar'ı, Gürcistan'ın hükümdarı Kız Melik'e elçi olarak gönderdi. Gürcüler boyun eğmeye yanaşmadı, bunun üzerine Şalva ve İvan adlı Gürcü beylerine ikramlarda bulundu (Cüveyni, 2013: 368-369). Moğol casusluğunun başarısı göz önüne alındığında, Moğolların daha önce bu bölgelere gönderdikleri casusları, feodal beyler arasındaki çatışmaları kışkırtmak ve Moğollara karşı büyük bir kuvvet oluşumunu engellemek için kullandıkları sanılıyor. Moğollar, Gürcistan topraklarını yağmalasa da oradaki kiliselere saldırmadılar. Gürcü halkı ve feodal beyler işgal nedeniyle zorlu ve meşakkatli bir hayat yaşarken, Moğollar, kiliseye cömert bağışlarda bulunarak onu zenginleştirdiler. Bu geleneğin kökleri Moğolların din anlayışına kadar uzanmaktadır. Yani Kilise ve din adamlarına karşı gösterdiği cömertlik ve yüce gönüllülük halka ve aristokrasiye gösterilmediğinde bu sınıflar arasında Kilise karşıtı bir tavır ortaya çıktı ve Gürcü Sarayı kilise mallarına el koydu. Kilise zenginleştikçe bir tür kamulaştırma politikası izlediler (Akkuş, 2022: 231). Zalimliğiyle bilinen Hülagû Han, Müslümanlardan ziyade Hristiyanlara karşı daha ılımlı bir siyaset gütmüştür. Örneğin, Ermenilerin bir yıllık vergisini sadece yüz bin baş domuz olarak aldı. Bütün Müslüman şehirlerine iki yüz bin domuz gönderdi. Bu domuz sürülerinin başına Müslüman çobanlar tayin ettikten sonra, çobanlara bu domuzları her hafta bir kalıp sabunla yıkamaları emretti. Buna ek olarak, domuzlara ot haricinde, sabah akşam badem ve hurma yedirilmesini de emretti. Domuz eti yemeyen büyük küçük her Müslüman'ın başı kesiliyordu. Bu uygulama Ermeni ve Gürcü askerlerinin tavsiyesiyle yapılmıştır (Grigor, 2012: 58-59). Moğolların bu bölgedeki siyasi hâkimiyetinin, özellikle Hülagû Han döneminde Ermenilerin etkisiyle, Tiflis'teki Müslümanlara yönelik çeşitli baskı ve zulümlere yol açtığı anlaşılmaktadır. Bu duruma rağmen Moğolların genel dinî siyaseti, başlangıçta hoşgörü esasına dayanıyordu. Nitekim Cüveynî, Hülagû'nun "fethettiği bölgelerde din adamlarının malına ve canına dokunulmamasını, ibadetlerine karışılmamasını" emrettiğini bildirmektedir. Ancak siyasi ve mezhebi dengeler değiştikçe bu hoşgörü sınırlı kalmış, özellikle Abbasi halifeliği ile bağlantılı Sünni gruplar, İlhanlı yönetimi altında daha fazla baskı görmüştür (Cüveyni, 2013: 86-87). Bu baskı Doğu Karadeniz ve Erzurum'un kuzey kıyısı gibi Gürcü kontrolündeki bölgeler dışında, İlhanlı'nın Anadolu'daki din politikasında Gürcüler, Müslümanlara yönelik kötü muamelede Ermeniler kadar büyük bir rol oynamadı. Daha ziyade İlhanlı politikası gereği Moğol veya Anadolu Selçuklu ordularında görev yaptılar. (Akkuş, 2022: 234). Gürcü Müslümanların ilk birleşmesi Tiflis ve Dmanis'te gerçekleşti.

Sonuç

Tiflis, 8. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının kuzeydeki uç karakollarından biri olmuş hem siyasî hem de kültürel olarak Abbâsî hilafetinin Kafkasya'daki uzantısı hâline gelmiştir. 12. yüzyıldaki Gürcü fethi, bu misyonu sona erdirmiş olsa da şehrin İslamî hafızası yüzyıllar boyu yaşamaya devam etmiştir.

İslam-Gürcü ilişkilerinin ilk dönemi, sadece savaş ve fetihlerle değil, aynı zamanda anlaşmalar, karşılıklı diplomasi ve toplumsal etkileşimlerle şekillenmiştir. 1917'ye kadar Tiflis, Kafkasya Müslümanları için idarî bir merkez olarak önemini korumuştur. Bu tarihsel arka plan, Kral Davit'in politikalarının uzun vadeli etkilerini anlamak açısından temel bir çerçeve sunmaktadır.

Kral IV. Davit, İslam dinine olan yakınlığı ve Arapça diline hâkimiyeti dolayısıyla İslam alimleriyle sıkı ilişkiler kurdu. Bu ilişkiler, onun İslam'a bakışını büyük ölçüde şekillendirdi. Gürcistan'da dinî tutuculuk gözlenmedi ve Müslüman tebaaya karşı ayrımcılık yapılmadı. IV. Davit'in halefleri de Müslüman tebaaya karşı hoşgörülü bir politika izlediler. Bu politikanın arkasındaki temel amaç, Gürcistan Kraliyet Sarayı'nın uluslararası ticarete katılma arzusu ve bu nedenle Müslüman tüccarlarla normal ilişkiler sürdürme isteğiydi.

Gürcistan'daki Müslümanların durumu ve konumları, İslam dünyasındaki "zimmi" (korunan azınlık) statüsüne benzerlik gösteriyordu. Gürcistan'ın Müslüman tebaası, dinlerini serbestçe yaşama, dinî törenlerini icra etme ve geleneklerini sürdürme özgürlüğüne sahipti. İslam dünyasında kabul edilen uygulamalar, Gürcistan'da da geniş bir şekilde biliniyordu.

Gürcistan'daki Müslümanlara çeşitli haklar tanınmışsa da bu haklar Hristiyanların sahip olduğu haklarla eşdeğer değildi. Ticaret ve ibadet özgürlüğüne sahip olsalar da devlet yönetiminde ve orduda aktif görev almaları engellenmiştir. Tiflis ve diğer şehirlerdeki Müslüman topluluklar, özerk bir yaşam tarzı sürdürüyorlardı ve Tiflis Sufi etkisi dönemi, hükümdarları etkiliyordu. Kral Giorgi Laşa'nın bu etkinin yansımaları altında kaldığı bilinmektedir.

Moğolların bu bölgedeki siyasi hâkimiyetinin, özellikle Hülagu Han döneminde Ermenilerin etkisiyle, Tiflis'teki Müslümanlara yönelik çeşitli baskı ve zulümlere yol açtığı anlaşılmaktadır. Gürcü krallarının Müslümanlara yönelik hoşgörülü tutumları ve verdikleri ayrıcalıklar, Tiflis'in yüzyıllardır Müslüman nüfusa ev sahipliği yapmasını sağlamıştır. Bu durum, Müslümanların yaşam tarzlarının ve kültürel unsurlarının bölgede varlığını sürdürmesine imkân tanımıştır.

Kaynaklar

- Abul Farac, (1945). *Gregory Abu'l Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye Çev. E. A. Wallis Budge, Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ahmed b. Yahya el-Belâzurî. (2013). *Futuhul-Buldan Ülkelerin Fetihi* Çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları,
- Ahmedünnezevi, (2023). *Celeleddin Harezmşah*, Ankara, Dorlion Yayınlar.
- Astakhishvili, E, Akhmeteli, N, Narimanishvili, G. (2020). *Kartvelebi Da Gare Samyaro*, Tbilisi: Shemokmedi Angelozi Gamomcemloba.
- Baindurashvili, K. (2022). *Tbilisshi İslamuri Mezhebebi (VIII-XVIII saukuneebi)*, Ivane Javakhishvilis Sakhelmtsipo Tbilisi Tbilisis Universiteti, Sotsialur da Humanitaruli Metsnierebebis Fakulteti, Doktoranturis Disertatsia.
- Baindurashvili, K. (2023). *İslami Tbilisshi (VIII-XVIII Saukuneebi)*, Tbilisi: This work was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia.
- Carpini, P. (2018). *Moğolistan Seyahatnamesi, 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, Tercüme ve Notlandıran Ergin Ayan, İstanbul: Kronik Yayınevi.
- Cüveyni, A.A.M. (2013). *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çkhataraişvili K. Şaişmelaşvili, İ. (1973). *Didgoris Brdzola*, Tbilisi, Gamomcemloba Mecniereba.
- Dhaparidze, G. (1900). “Muslimuri Pigurebi At- Tbilisis VIII-XIV saukuneebshi”, *Jurnali Macne, Enisa da Literaturis Seria, Gamomcemloba Mecniereba*, Tiflis. No 1, 65-78.
- Djaparidze, G, Gelovani, N. (2018). “The Muslim subjects of the kingdom of Georgia in the 12th-early 13th century”, *Journal of Advances in Humanities and Social Sciences*, Barcelona Spain JAHSS, 4(4), 161-166.
- Dumbadze, M. Guçua V. (1990). *Tbilisis İstoria (Udzvelesi droidan 17 saukunis bolomde)*, Tbilisi: Gamomcemloba Mecniereba.
- Gabaşbili, V. (1968). *Mighebuli Stsatsebi Ahlosmosavletis Sosyalur-Ekonomik İstoriaze*, Tbilisi: Gamomtsemloba Metsniereba.
- Gamkrelidze, G., Mindorashvili, D., Bragvadze, Z., & Kvachadze, M. (2013). A topoarchaeological dictionary of Kartlis Tskhovreba (The History of Georgia). Tbilisi: Georgian National Museum.
- Grigor, A. (2012). *Okçu Milletin Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Gümüş, N. (2006). “Celeleddin Harizmşah'ın Gürcistan Seferleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl 10, Sayı 29. 155-178.
- Gümüş, N. (2007). *İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri*, Rize: Karadeniz Yayınevi.
- Gümüş, N. (2014). “Büyük Selçuklu- Gürcü İlişkileri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları Cilt, 4, 713-721.
- Hillenbrand, C. (1079). *Ibn Al Azraq Al Fariqi. The History Of The Jazira 1100- 1150: The Contribution Of İbn Al- Azraq Carole*, Volume II. Thesis presented for the Degree of Doctor of Philosophy, University of Edinburgh.
- İbnul Ezrak (1992). *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, (Artuklular Kısmı), Çev. Ahmet Savran, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını.
- İbnü'l- Esir. (1991). *İbnü'l- Esir İslam Tarihi, El-Kâmil Fit-Tarih Tercümesi*, Yedinci Cilt, Çev. Dr. Ahmet Ağırakça Redaktör: Doç. Dr. Mertol Tulum. İstanbul: Bahar Yayınevi.
- İbnü'l-Adim. (2014). *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb 'de Selçuklular, (H.447-521=1055-1127)*, Kemalüddin İbnü'l Adim, Tercüme ve Değerlendirme Prof. Dr. Ali SEVİM, Ankara.
- İbnül Esir El-Kâmil Fi't Tarih, (2019). *İslam Tarihi*, Onuncu Cilt, Çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, İstanbul: Ravza Yayınları.
- İpek, A. (2016). *İlk İslami Dönemde Gürcistan, Siyaset- Kültür-Medeniyet*, Erzurum: Zafer Medya.
- İpek, A. (2017). “İlk Dönem İslâmî İlimlerde Önemli Bir Merkez Tiflis”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 8, 73-93.
- İpek, A. (2024). *Suriye'den Tiflis'e Fetihleriyle Habib b. Mesleme*, Erzurum: Zafer Medya.
- Japaridze, G. (1984). “Tpiliseli Mtsignobari Maragis Momkurnalebshi XIII Saukuneshi”, *Jurnali Macne*, 1984, N2, ss. 99-110.
- Kauçışvili, S. (1959). *Jamtagmtsereli, Kartlis Tskhovreba, Tomi. II, Simoni Kauçışvilis Redaktsit Gamonatstebi Kartuli Kronikebi da Qvelani Tsigni*, Tbilisi: Gamomtsemloba Sovieti.
- Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars Tarihi*, İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kiknadze, R. (1978). *Acayib ad-Dünya (Msoplios Sasmurnavebi), Sakartvelos İstoriis Utskhouri Tsnobebi*, Tbilisi: Gamomcemloba Metsniereba.

- Kvatidze, G. (2012). "Ahmosavlet Sakartvelos Abanoebi Gamosavali Shua Saukuneebshi", *Jurnali Kadmosi: Humanitaruli Stsavlbi*, N4, 116-153.
- Kviritişvili, D. (1958). *Tbilisi 1500 Tslani Qalaqi*, Tbilisi 1500 Tslani Jubilebis Tsigni, Stalinis Tbilisi Sakhelmtsipo Universitetis Gamomtsemloba.
- Lortkipanidze, M. (1978). "Dacvis Sigeli", *Kartuli Sabchota Entsiklopedia*, redaktori: I. Abaşidze, Cilt. 3.
- Lortkipanidze, M. (1994). *Essays on Georgian History*, Tbilisi: Gamomcemloba Metsniereba.
- Melikişvili, G. (1973). *Sakartvelos İstoriuli Gamokvleebi, Tomi, II, IV-X Saukuneebis Sakartvelo*, Tbilisi: Gamomcemloba Sabchota Sakartvelo.
- Meskhaia, Ş. (1957). *1500 Tslani Qalaqi Tbilisi*, Tbilisi: Politikuri Da Sametsniro Cignit Gavgavtselebis Sazogadoebis Gamomtsema.
- Meskhaia, Ş. (2016). *Dzlevai Sakvirveli da Tbilisi Agheba*, Tbilisi: İvane Javakhishvilis Sakhelmtsipo Universitetis Gamomcemloba.
- Mesudi (2023). *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınevi.
- Metreveli, R. (1986). *Davit IV. Aghmashenebeli*, Tbilisi: Sabchota Saqartverlo Gamomcemloba.
- Metreveli, R. (2008). *Kartlis Tskhovreba*, Redaktori Roin Metreveli, Mepeta Mepis Davitis Tskhovreba, Tbilisi: Gamomcemloba Meridiani da Ardanuji.
- Metreveli, R. (2012). "Davit Agmashenebeli", *Sakartvelos İstoriis Entsiklopedia*, Cilt. II, Redaktori: Roin Metreveli, Tbilisi: Gamomtsemloba "Palitra L".
- Muskhelişvili, D., Beridze, T., Bendiaşvili, A., ve Natmeladze, M. (2002). *Tbilisi Entsiklopedia*, Tbilisi. Redaktori Roin Metreveli, Sakartvelos Mecnierebata Akademia.
- Mustafa, R. (2019). *Tiflis Emirliyi*, Bakü, Azərbaycan Milli ilimler Akademisi A.A Bakıxanov adına Tarih Enstitüsü.
- Paghava, İ. Severiane T. (2021). "New Mintage "Georgia" ("Jurzān"): Researching The History Of Georgia And The 'Abbāsīd North In The 8th-9 Th Centuries", *The Ukrainian Numismatic Annual*. Pereiaslav, Issue 5.
- Pağava, İ. (2024). "Hilafetin idari birimi olan Tiflis Emirliği'nin kurulması, rivayet dışı kaynaklara göre (Gürcistan'dan erken Arap sikkeleri ve taş yazıtları)", *Kronosi*, No, 3, İvane Cavahişvili Tiflis Devlet Üniversitesi İvane Cavahişvili Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, 86-131.
- Rayfield, D. (2012). *Edge Of Empires A History Of Georgia*, London: Reaktion Books Publishing.
- Samsonaidze, M. (2012). *Sakartvelos istoria XIII-XIX saukuneebshi*, Tbilisi Gamomcemloba "Palitra L".
- Samuşia, J. (2021). *Didgoris Omis Didi Gamarjveba*, Tbilisi: Gamomcemloba "Palitra L".
- Sikharulidze, E. (1985). "El-Fariki Sakartveloshi", *Semitologiuri Kvleva*, C.II. 83-90.
- Subaşı, Ö. (2015). *Gürcü-Moğol İlişkisi -Güney Kafkasya 1220-1346*, İstanbul: Kitabevi Yayınevi.
- Surguladze, A. (1989). *Gamokvleebi kartuli kulturis istoriaze, tsigni 1*, Tbilisi: Gamomtsemloba Khelovneba.
- Tellioğlu, İ. (2009). *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk- Gürcü İlişkileri*, Trabzon: Serander Yayınevi.
- Tinikaşvili, D. Zurab, J. (2012). *Msoplio Religiebi*, Tbilisi, İlia Sakhelmtsipo Universitetis Gamomcemloba.
- Tinikaşvili, D. (2022). "Mepe Davit Agmashenebelis Religiuri Politika Musulmanuriadobis Mimart Sakartveloshi", Tbilisi: *Georgian Source-Studies* Gamomtsema Sps Prinjeo XXIV.
- Topçişvili, R. Gvimradze, T. (2017). *Etnologiuri Tbilisi, Tbiliselebi Traditsiuli Tskhovrebisa Da Kulturis Shesakheb*, Tbilisi, Gamomcemloba "Universal.
- Tskitişvili, O. (1967). "Sibt ibn al-Jawzis informatsia Davit Agmashenebelze", *Tbilisi Sakhelmtsipo Universitetis Shromebi*, Cilt, 118.
- Tskitişvili, O. (1975). "Zakaria al-Kazvinis Monacemebi Sakartvelosa da Kavkasiis Shesakheb", Tbilisi: Gamomcemloba "Metsniereba".

Ek 1. Sikke: Fals (H. 152 / M. 769–770)

Obverse: Central area:
لا اله
الا الله
within central circle.
The legend continues centrifugally
at 7:30 o'clock in the margin:
وحده لا شريك له
All within beaded circle.

Reverse: Central area:
محمد
رسول
الله
surrounded by centrifugal marginal legend
starting at 1 o'clock:
بسم الله ضرب هذا الفلّس جرجان سنة اثننتين وخمسين ومئة
All within beaded circle.

Irakli Paghava, Severiane Turkia, New Mintname “Georgia” (“Jurzân”): Researching The History Of Georgia And The ‘Abbâsî North In The 8th-9 Th Centuries, The Ukrainian Numismatic Annual. Issue 5, Pereiaslav, 2021, s. 235.

Metal: Bakır

Ağırlık: 2.42 gram

Çap: 22.5 mm

Basım Yılı: Hicrî 152 (Miladî 769/770)

Darphane: Cürzân (Gürcistan)

Açıklama: Bu sikke Abbâsî dönemine ait olup üzerinde halife ismi bulunmayan anonim bir fals örneğidir. Ön yüzünde “Lâ ilâhe illallâh / Muhammed Resûlullâh / el-Mahdî halifetullâh” yazısı yer alır. Arka yüzünde ise “Duribe bi-Cürzân / sene 152” ifadesi mevcuttur. Gürcistan’da Abbâsî darphanesinin varlığına dair en eski kanıtlardan biridir.

Ek 2. Sikke Dinar (H. 240 / M. 854-855)

Obverse: Central area:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
المعترف بالله

surrounded by inner centrifugal marginal legend
starting at 1 o'clock:

بسم الله ضرب هذا الدينار بجرزان سنة اربعين ومائتين
surrounded by outer centrifugal marginal legend
starting at 1 o'clock: Al-Qur'ân 30:4-5

الله الامر من قبل ومن بعد وتومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله
Surrounded by circular border.

Reverse: Central area:

الله
محمد
رسول
الله

المتوكل على الله

Surrounded by circular border.

surrounded by centrifugal marginal legend
starting at 12 o'clock: al-Qur'ân 9:33:

بالهدي ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون
محمد رسول الله لرسله

Surrounded by yet another circular border.

Irakli Paghava, Severiane Turkia, New Mintage "Georgia" ("Jurzân"): Researching The History Of Georgia And The 'Abbâsîd North In The 8th-9 Th Centuries, The Ukrainian Numismatic Annual. Issue 5, Pereiaslav, 2021, s.236.

Metal: Altın

Ağırlık: 4.38 gram

Basım Yılı: Hicrî 240 (Miladî 854/855)

Darphane: Cürzân (Gürcistan)

Açıklama: Abbâsî Halifesi el-Mutavakkil dönemine ait bu dinar, klasik Abbâsî tipindedir. Üzerinde "Lâ ilâhe illallah / Vahdehu lâ şerike leh / Muhammed Resûlullah" ve "el-Mutavakkil alâ-llah / halifetullah / duribe bi-Cürzân sene 240" yazılıdır. Abbâsîlerin Cürzân üzerindeki kontrolünün devam ettiğini gösteren önemli bir belgedir.

Ek 3. Sikke Dinar (H. 248 / M. 862–863)

Obverse: Central area:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

surrounded by inner centrifugal marginal legend
starting at 12:15 o'clock:

بسم الله ضرب هذا الدين بتفليس سنة ثمان و اربعين و مائتين
surrounded by outer centrifugal marginal legend
starting at 12:15 o'clock: Al-Qur'ān 30:4-5
له الامر من قبل ومن بعد و تومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله
Surrounded by circular border.

Reverse: Central area:

الله
محمد
رسول
الله
المستعين بالله

Surrounded by circular border.

surrounded by centrifugal marginal legend
starting at 12 o'clock: Al-Qur'ān 9:33:
بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون
محمد رسول الله ارسله
Surrounded by yet another circular border.

Irakli Paghava, Severiane Turkia, New Mintname “Georgia” (“Jurzān”): Researching The History Of Georgia And The ‘Abbāsīd North In The 8th-9 Th Centuries, The Ukrainian Numismatic Annual. Issue 5, Pereiaslav, 2021, s.237.

Metal: Altın

Ağırlık: 4.22 gram

Basım Yılı: Hicrî 248 (Miladî 862/863)

Darphane: Tiflis

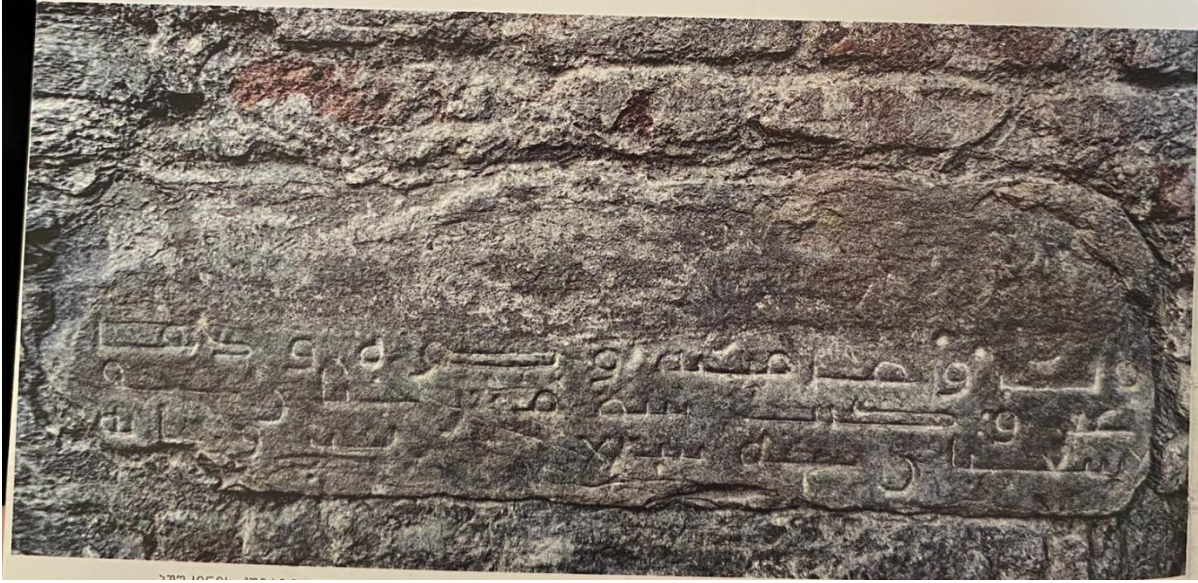
Açıklama: Abbâsî Halifesi el-Müsta’in dönemine ait bu sikke, Tiflis’teki İslami yönetimin devam ettiğini göstermektedir.

Ek 4. Tiflis’te bulunan Arapça yazılı VII-VIII. yüzyıla ait taş

Erekle Astakhishvili, Nata Akhmeteli, Giorgi Narimanishvili, (2020) Kartvelebi da Gare Samyaro, Shemokmedi Angelozhi gamomcemloba, Tbilisi, s. 320.

Ek 5. Puşkin Sokağında çıkarılan Arap harfleriyle yazı.

Erekle Astakhishvili, Nata Akhmeteli, Giorgi Narimanishvili, (2020) Kartvelebi da Gare Samyaro, Shemokmedi Angelozi gamomcemloba, Tbilisi, s. 320.

Yazar Katkıları: **Tek Yazar** Fikir - Tasarım Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/ veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: **Sole Author** Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation ; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: -